

Obnovljena rasprava o sekularizaciji

Vuljanić, Robertina

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:200031>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-26**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Preddiplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Robertina Vuljanić

Obnovljena rasprava o sekularizaciji

Završni rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Preddiplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Obnovljena rasprava o sekularizaciji

Završni rad

Student/ica:

Robertina Vuljanić

Mentor/ica:

Mr. sc. Ratko Čorić

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Robertina Vuljanić**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Obnovljena rasprava o sekularizaciji** rezultat mogea vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogea rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogea rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 5. srpnja 2023.

Sadržaj:

1. Uvod	1
2. Teorije sekularizacije i njeni predstavnici	2
3. Tržišna paradigma ili paradigma religijske ponude	4
4. Pokazatelji sekularizacije u svijetu	6
4.1. <i>Primjer SAD-a</i>	6
4.2. <i>Primjer zapadne Europe</i>	8
4.3. <i>Primjer postkomunističke Europe</i>	10
5. Kritika tržišne paradigme	12
6. Zaključak	13
7. Literatura	15

Obnovljena rasprava o sekularizaciji

Sažetak:

Polazeći od činjenice revitalizacije religije koja se zbiva od 70. godina prošlog stoljeća, u ovom radu se suprotstavljaju dva različita stajališta o sekularizaciji. S jedne strane postoje zastupnici teze kako je sekularizacija neosporno na djelu od razdoblja modernosti pa do danas, dok s druge strane postoje teoretičari koji tvrde da je sekularizacija zapravo mit, te da je religija i dalje živa kao što je bila i nekad. Među onima potonjima osobito se ističu američki sociolozi koji zastupaju tzv. novu paradigmu ili paradigmu ponude. U ovom radu se kritički propituju postavke ove paradigme kako u teorijskom smislu tako i u primjerima različitih država " i postkomunističke Europe gdje se pokazuje kako ova paradigma nije univerzalno primjenjiva. Zaključno se u radu utvrđuje kako sekularizacija svakako jest jedna neosporna činjenica, međutim ona nije univerzalno i deterministički primjenjiva nego je treba proučavati uvažavajući društveno-ekonomski, ali i tradicionalni kontekst svake posebne države.

Ključne riječi : sekularizacija, tržišna paradigma, religijske prakse, pluralizam, SAD, Europa

Renewed debate on secularization

Summary:

Starting with the revitalization of religion that has been taking place since the 1970s, this paper opposes two different points of view on secularization. Firstly, there are proponents of the thesis that say secularization has been indisputably at work since the modern era until today, while on the other hand there are proponents who claim that secularization is actually a myth, and that religion is still alive as it once was. Among them there are American sociologists who represent the so-called a new paradigm or a religious market theory. In this paper, the assumptions of this paradigm is critically questioned both in the theoretical sense and in the examples of different countries of Western and post-communist Europe, where it is shown that this paradigm is not universally applicable. In conclusion, the paper establishes that secularization is certainly an indisputable fact, however it is not universally and deterministically applicable, but should be studied respecting the socio-economic and traditional context of each particular country.

Key words: secularization, market paradigm, religious practices, pluralism, USA, Europe

1. Uvod

U današnjem svijetu ponovno se raspravlja o sekularizaciji. Knoblauch (2004:20) iznosi njenu definiciju koja glasi: "Sekularizacija se odnosi na povećano odvajanje svjetovnog vođenja života od religijskih ustrojbenih sustava i predložaka". Još od doba prosvjetiteljstva pa do poznatih teoretičara i klasičnih sociologa 19. stoljeća, poput Webera, Comtea, Marxa, Spencera i Durkheima, zastupala se teza da je religija jednostavno stvar prošlosti koja će postupno nestati ili će se prema vrijednostima moderne postati tek dio privatnosti. Uz to se može nadodati kako se u doba prosvjetiteljstva stvorio racionalni, empirijski i znanstveni pogled na svijet koji nije uključivao religiju. "Smrt religije bilo je opće uvjerenje društvenih znanosti tokom većeg dijela 19. stoljeća" (Inglehart i Norris, 2007:17). Tijekom 19. i dobrog dijela 20. stoljeća prevladavalo je mišljenje da će racionalni pogled na svijet odmijeniti postupno onaj religijski u onom smislu u kojem će religija potpuno izgubiti svaki društveni utjecaj.

Međutim, posljednjih desetljeća došlo je do osporavanja ove teze iz 19. stoljeća i to zbog višestrukih pokazatelja da je religija danas prisutna kao i u prijašnjim vremenima. Ističu se nove teze koja govore o povratku svetog. Do toga dolazi prvotno zbog pojave novih religijskih pokreta 70.-tih godina prošlog stoljeća, razvoja New Age-a i drugih oblika individualističkih ili postmodernih oblika religioznosti i duhovnosti. S druge strane dolazi do porasta kršćanskih, a osobito islamskih fundamentalističkih pokreta. Tome se mogu pridodati etno-religijski sukobi koji se odvijaju u današnjem svijetu. Ovi pokazatelji vitalnosti religije poljuljale su nekadašnju čvrstu tezu o neminovnosti sekularizacije, te su se također postupno učvrstila dva stajališta o sekularizaciji. Prvo stajalište zastupa tezu da sekularizacija postoji i da je bila vrlo bitna za proces modernizacije jer bez nje ne bi došlo do modernog svijeta i društva. Drugo stajalište je potpuno suprotno i ono zagovara tezu o tzv. mitu sekularizacije, odnosno da ona ne postoji, te da su društva do danas ostala religiozna kakva su bila i nekad. Pojava novih oblika duhovnosti i religioznosti, ali i vitalnost tradicionalnih oblika religija dovela je do toga da se smatra da je teza o sekularizaciji mit. O tome je pisala grupa američkih sociologa ranih 90.-tih godina prošlog stoljeća koji su iznijeli svoju tzv. teoriju religijske ponude.

Inglehart i Norris (2007) predstavljaju dva pravca, odnosno dvije perspektive vezane uz debatu o sekularizaciji. Najprije predstavljaju teoriju potražnje odnosno teoriju koja smatra da je sekularizacija činjenica koja postoji. "Teoretičari koji zastupaju ovu tezu naglašavaju da će se religijske navike i vjerovanja postepeno istrošiti, a javnost će postati ravnodušna spram duhovnih poziva" (Inglehart i Norris, 2007:20). Oni koji podržavaju ovu tezu prihvaćaju

Marxovu formulaciju o religiji kao opijumu naroda, odnosno smatraju da kada potražnje više nema opasti će i značenje religije. Druga je teorija ponude koja zastupa tezu da ako ima ponude biti će i ljudi. Drugim riječima, teoretičari koji zastupaju ovu tezu smatraju da je potražnja društva i javnosti za religijom stalna (Inglehart i Norris, 2007). Ova teza dobro je ilustrirana citatom Inglehart i Norris u kojem oni navode: "Ako sagradiš crkvu, ljudi će doći" (2007:20).

2. Teorije sekularizacije i njeni predstavnici

Prema Inglehart i Norris (2007) sekularizacija je usko vezana uz modernizaciju koja uz sebe povlači i procese poput industrijalizacije, urbanizacije i modernog načina vođenja života koji sami po sebi slabe utjecaj i volju religijskih organizacija što dovodi do manje posjećenosti religijskih obreda, "te religiju čini manje važnom u ljudskom životu" (Inglehart i Norris, 2007:33). Posljedice izazvane industrijalizacijom poput fragmentacije svakodnevnog života ljudi, uspona birokracije, razvoja tehnologije; sve je to dovelo do činjenice da religija kao takva bude manje uvjerljiva nego što je bila npr. u predmodernim društvima (URL1). Kako to navodi i Hamilton (2003) sekularizacija se može objasniti kao jedan proces u kojemu crkva i religija gube svoj društveni značaj i označuje društveno prebacivanje sa svetog na svjetovno. Teza o sekularizaciji naglašava da u današnjem svijetu religija nije toliko potrebna društvu kao što je nekad bila, te da pojedinci sve manje prakticiraju religijsko vjerovanje i religijske obrede. Naime, kada se promatra Europa uočljivo je da postoje visoko sekularizirane i nisko sekularizirane zemlje, no kada se proučava religiozni učinak na svakodnevni život društva tu možemo vidjeti opadanje religijskog utjecaja, te povećana ravnodušnost prema religiji i njenoj praksi. Mnogi vjernici koji žive u zapadnoj Europi odlaze na religijske obrede samo za vrijeme velikih religijskih blagdana ili u slučaju vjenčanja, krštenja ili sprovoda (Inglehart i Norris, 2007). O opadanju religijskog vjerovanja i praksi osobito govore podaci vezani za mlađu generaciju. Također se mogu uočiti trendovi u sekularizaciji bogatih i siromašnih država, gdje se kod razvijenih modernih ili postmodernih država primjećuje opadanje religioznosti, dok je u nerazvijenim državama još uvijek prisutan osjećaj visoke religioznosti i osjećaja zajedništva. "Zanimljivo je kako se bogata društva najviše sekulariziraju, a sadrže manji dio svjetskog stanovništva, dok se siromašna društva ne sekulariziraju, a sadrže sve veći dio svjetskog stanovništva" (Inglehart i Norris, 2007: 34).

Tschannen iznosi analizu u kojoj objašnjava da se teorija o sekularizaciji može promatrati kroz procese diferencijacije i racionalizacije. Za njega je pojam diferencijacije

najvažniji zbog toga što označava razdvajanje države i crkve, te gubljenje utjecaja vodeće uloge crkve i religije u društvenom svijetu (Hamilton, 2003). Crkva sada postoji kao posebna institucija za sebe, te religija postaje osobna stvar pojedinca o kojoj on sad može sam odlučivati bez obzira na druge institucije. Racionalizacija se s druge strane odnosi na ostale društvene institucije koje sada više nisu pod nadzorom religijskih pravila, nego upravljaju racionalno i samostalno po svojim pravilima u svojim društvenim okvirima (Hamilton, 2003). Svi ovi procesi imaju i povratni utjecaj na religiju gdje se ona sada počinje baviti više nebeskim ili duhovnim stvarima (Hamilton, 2003).

"Nadalje Dobbelaere iznosi tri vida sekularizacije koji odgovaraju trima razinama analize društva, a to su: razine cijeloga društva, razine vjerskih institucija i organizacija i razine pojedinca" (Hamilton, 2003:309). Kada se govori o nivou cijelog društva to se odnosi na već spomenuto odvajanje crkve od ostalih društvenih institucija. Na nivou vjerskih institucija i organizacije pojavljuje se pojam unutrašnje sekularizacije koja predstavlja proces u kojemu religijske značajke slabe i postaju sve više svjetovne (Hamilton, 2003). Na nivou pojedinca mjeri se tzv. religijska angažiranost što označuje moguće slabljenje pojedinčevog religioznog iskustva u smislu obredne ili ideološke religijske dimenzije.

Richard Fenn iznosi zaključke kako sekularizacija prolazi kroz pet faza. Prva faza označuje postojanje crkve koja se brine za vjerska pitanja i postojanje npr. institucija vlasti koja se brine o političkim pitanjima. Druga faza označava jasnu razliku religijskih i svjetovnih pitanja. "Treća faza predstavlja razvoj općih religijskih simbola koji nadilaze interese različitih dijelova društva" (Hamilton, 2003:342), odnosno to bi bio primjer tzv. građanske religije. Četvrta faza govori o tome da iako je sekularizacija utjecala na političku vlast, ideja o svetome se i dalje širi, te s toga mnoge društvene grupe traže legitimaciju na temelju religije (Hamilton, 2003). Peta faza označava proces odvajanja pojedinca i religije (Hamilton, 2003). Sekularizacija je kao fenomen višedimenzionalna, te se može podijeliti na tri dimenzije. Te dimenzije obuhvaćaju religijsku participaciju, religijske vrednote i religijska vjerovanja. Sekularizacija u religijskoj participaciji označuje znatno opadanje religijskih praksi poput odlazaka na misu ili dnevne molitve (Inglehart i Norris, 2007). Sekularizacija u religijskim vrednotama stvara osjećaj nepripadanja nekoj religijskoj zajednici, a u dimenziji povezanoj s religijskim vjerovanjem dolazi do sumnjičavosti prema vjeri i crkvi, te također smanjenog utjecaja i nadzora religije i crkve u vezi svjetovnih pitanja (Inglehart i Norris, 2007).

3. Tržišna paradigma ili paradigma religijske ponude

Najpoznatiji predstavnici ove teorije su američki sociolozi Roger Finke, Rodney Stark, William Sims Bainbridge, Lawrence R. Iannaccone i R. Stephen Warner, čije se djelovanje može datirati u rane 90.-te godine prošlog stoljeća (Inglehart i Norris, 2007). Oni predstavljaju tzv. novu tržišnu paradigmu koja polazi od teze kako religijska sloboda i rad religijskih konkurirajućih organizacija aktivno stvaraju ponudu (Inglehart i Norris, 2007). Ovi teoretičari smatraju da će ljudi uvijek imati neku potrebu za religijom jer upravo ona stvara osjećaj utjehe, zajedništva i mira što od drugih institucija ne mogu dobiti. Tome u prilog ide i funkcionalističko stajalište o religiji. Naime, funkcionalisti smatraju da je religija bitan sistem djelovanja u svakodnevnom društvenom životu koja se očituje putem rituala i ceremonija poput krštenja, vjenčanja ili sprovoda. Takvi religijski rituali imaju vrlo važnu funkciju u društvu jer se s time održava poredak i stabilnost, socijalna solidarnosti i kohezija, te sa svime time i kolektivno dobro (Inglehart i Norris, 2007). Iako je religija u izgubila mnogo od svojeg utjecaja i nadzora u društvenoj svakodnevici još uvijek se njoj ljudi okreću npr. u slučaju patnje ili pitanja vezanih uz smisao života. Religija i dalje obavlja dvije funkcije u društvu. Prva funkcija je pokušaj sprječavanja propasti nacionalne ili etničke kulture, dok je druga funkcija upravljanje kulturnom tranzicijom koja omogućava lakši proces podrške i prilagođavanja npr. položaja neke etničke manjine (Hamilton, 2003).

Teoretičari tržišne paradigme smatraju da je potražnja za religijom uvijek prisutna, te da su ljudi uvijek potajno, ako ne aktivno, religiozni (Hamilton:2004). Religija je postala sve više individualna i privatizirana, te smatraju da će uvijek biti potražnje za religijom jer će razne crkve, sekte, vjerovanja i denominacije nuditi religijske proizvode i usluge, a s time se i natjecati da pridobiju što više članova u svoje zajednice. Prema teoriji ponude crkva se može sagledati u metaforičkom smislu kao jedan oblik trgovine, odnosno religijskog tržišta, u kojem vjernici predstavljaju kupce, odnosno potrošače. Religija na taj način poprima odlike ekonomskog tržišta. "Religijske ekonomije su poput komercijalnih ekonomija po tome što se sastoje od tržišta sastavljenog od trenutnih i potencijalnih kupaca i tvrtki koje žele služiti tom tržištu" (Stark i McCann, 1993:112).

Teorija ponude proturječi teoriji sekularizacije, u onom smislu gdje ona zastupa misao da ako se nešto ponudi to će se i tražiti. Drugim riječima, s porastom raznih oblika religioznosti, to će biti i više religioznih ljudi. Upravo zbog toga ovi teoretičari smatraju da u današnjem

svijetu postoji veliki porast vjerskog pluralizma. Pluralizam kao takav ima moć da pojedinac može odabrati sam svoje vjerovanje i religiju, ali isto tako da napusti ili ne odabere nijednu postojeću religiju (Hamilton, 2003). Navedeni teoretičari smatraju da upravo pluralizam dovodi sve većeg porasta religioznosti. "Veći izbor religija povećava vjerojatnost da će pojedinci pronaći odgovarajuću vjersku praksu, a to također može dovesti do vjerski živahnije zajednice" (URL2,2012:2). Sloboda vjeroispovijesti se u današnjem svijetu gleda kao nešto što čovjek može sam za sebe odlučiti i nadati se da neće biti osuđivan radi toga. Smatra se da će na vjerskom tržištu, upravo zbog raznih mogućnosti, svatko moći pronaći vjeru koja odgovara njegovim individualnim potrebama i ciljevima (Opfinger,2011).Hipoteza sekularizacije sugerira upravo suprotno, veća religijska raznolikost smanjiti će ukupnu razinu religioznosti u društvu. Ako postoji samo jedna monopolistička crkva ili vjera, ljudi će vjerovati da je njihova vjera jedina i prava, no ako se više crkava natječe, ljudi će početi sumnjati u vlastitu vjeru.

Prema Einstein (2008) religije se mogu promatrati prema svojim atributima i dobrobiti. U atribute bi spadali religijski tekstovi, religijska mjesta koji se posjećuju na sveti dan ili neki drugi opipljivi elementi. U kategoriju dobrobiti bi spadalo zajedništvo, interakcija s drugim vjernicima, osjećaj blagostanja itd. Kada se sve ovo nabroji može se uočiti da se razne religije ne razlikuju toliko jedna od druge. Razlike počinju kada se počne razmišljati o tome koje su sve koristi i koje su dodatne usluge dostupne osim molitvene službe (Einstein, 2008). U to spada koje sve marketinške usluge i marketinške proizvode crkve mogu koristiti kako bi privukle ljude u zajednicu. "Marketing postaje način za privlačenje novih župljana kao i zadržavanje postojećih"(Einstein,2008:35). "Američke crkve obično nastoje privući nove pripadnike time što nude više društvenih aktivnosti ili proizvoda uz vjerske službe koje uključuju npr. religijsko obrazovanje, umjetničke grupe, dobrotvorne službe ili zadruge za čuvanje djece" (Inglehart i Norris, 2007:91). Za razliku od toga, u Europi smatraju da postoji tzv. socijalizirana religijska privreda gdje su religijski monopoli manje inovativni i efikasni (Inglehart i Norris, 2007). Religija se s time počinje promatrati kao proizvod, a ne više kao društvena institucija. "Ljudi su namamljeni religijom ili bilo kojim drugim proizvodom ili uslugom uz obećanje nečega zauzvrat" (Einstein, 2008:223).

Teorija ponude nastala je na području SAD-a, ali ju američki teoretičari ove nove tržišne paradigme žele generalizirati da ona djeluje univerzalno za cijeli svijet. Inglehart i Norris smatraju da teorija ne djeluje na primjeru postkomunističke ili zapadne Europe. Za područje postkomunističke Europe možda je vrijedilo nekoliko godina, ali onda je došlo do novog vala sekularizacije. U primjeru Francuske, Belgije ili Njemačke očituje se visok stupanj

sekularizacije, dok se u primjerima Irske i Italije očituje monopol Katoličke Crkve, odnosno postoji visok stupanj religioznosti i nepostojanje pluralizma religije. Sjedinjene Američke Države moraju se promatrati posebno jer iako spadaju u visoko razvijeno postindustrijsko društvo one imaju vrlo visok stupanj pluralizma i religioznosti. Zagovornici nove tržišne paradigme smatraju da religija i njena vitalnost u SAD-u opstaju upravo zbog raznolikog vjerskog pluralizma, također zbog toga što je crkva usko vezana uz društvene zajednice i što je crkva strogo odvojena od države (Hamilton,2003).

4. Pokazatelji sekularizacije u svijetu

Sekularizacija se najbolje može prikazati putem podataka koji obuhvaćaju religijske prakse i religijska vjerovanja. "To je također povezano i s ljudskim razvitkom, ekonomijom, kulturom i religijskim tradicijama svakog društva" (Inglehart i Norris, 2007:56). Razlike u religioznosti se najbolje mogu očitovati u usporedbi agrarnih i postindustrijskih država. Bogato razvijene industrijske i postindustrijske države u pravilu pokazuju nisko religiozne i visoko sekularne tendencije za razliku od agrarnih društava. Općenito se potvrđuje da što je život bolji i sigurniji ljudi su sve više skeptični prema religiji, te se okreću uvjerenju da im religija više nije toliko potrebna u životu. Agrarna društva pokazuju da im je religija veoma važna, crkvene obrade pohađaju barem jedanput tjedno, te iskazuju vjerovanja u Boga, raj i život nakon smrti. Religioznost u industrijskim društvima najviše se očituje u osjetljivim ili ugroženim populacijama poput siromašnih, starijih stanovnika ili slabo obrazovanim. Empirijski podaci uglavnom pokazuju kako sigurnost života u bogatim zemljama vodi prema niskoj religioznosti, iako postoje iznimke u slučajevima SAD-a ili Irske u kojima je zastupljena visoka religioznost.

4.1. Primjer SAD-a

Sjedinjene Američke Države mogu se uzeti kao primjer posebnog slučaja u kojem one reprezentiraju visoko razvijenu državu koja ujedno ima i pokazatelje visoke religioznosti. "Sjedinjene Američke Države ostaju najreligioznije u klubu bogatih zemalja, zajedno s državama poput Irske i Italije, pa to čini Ameriku jednom od najreligioznijih zemalja svijeta" (Inglehart i Norris, 2007: 90). Američko stanovništvo je vrlo raznoliko, odnosno postoje razne vrste religijskih ispovijesti što svrstava Sjedinjene Američke Države u jedne od najrazličitijih vjerskih društva svijeta (URL3). Za SAD važno je naglasiti da su one kao država vrlo konzervativne, naglašavaju individualističke vrednote, postoji vrlo visoki vjerski pluralizam i striktno odvajanje države i crkve. Upravo zbog toga što se država ne smije miješati u poslove

crkve, ona je kroz desetljeća stvorila sve veću vlastitu autonomiju i moć kojom može utjecati na vjernike. Religijski pluralizam može se povezati i s ideologijom liberalizma koja je od vrlo važnog značaja u Americi. Liberalizam i liberalna demokracija zastupaju ideje individualnih prava i slobode pojedinca. Prema tome načelu, pojedinac ima mogućnost vlastitog odabira religijskog vjerovanja i religijske prakse koja mu najviše i najbolje odgovara po vlastitim željama i ukusima. "Religijski ili vjerski pluralizam u Americi nije nastao odjednom nego se može opisati kao kontinuirani proces koji je nastajao kroz mnoga desetljeća" (URL3:14).

Vitalnost i egzistiranje raznih religija u SAD-u dugo se vremena smatralo kao fenomen zaostajanja za Europom i raznim drugim industrijskim državama, no prema teoretičarima ponude, SAD se može uzeti kao primjer potencijalnog modela religijskog pluralizma za sva društva koja imaju slična religijska tržišta (Hamilton, 2003). Prema Inglehart i Norris (2007) postoje dvije kulture povezane s religijskim uvjerenjima na području SAD-a. S jedne strane postoji kultura koja je usmjerena prema patriotizmu, religiji, puritanizmu, konformizmu i prema obiteljskim vrednotama. Suprotna kultura je usmjerena prema sekularizaciji, hedonizmu i multikulturalnosti. Obje kulture tolerantne su jedna prema drugoj i žive u složenoj koheziji. Također, SAD se može podijeliti i prema regionalnim odlikama. Prema toj podjeli američki građani koji žive pretežito na sjeveroistoku najvjerojatnije će biti orijentirani prema sekularnim tendencijama, imati će visoko obrazovanje i vjerojatno neće biti u braku. Suprotno tome američki građani koji žive na jugu ili zapadu više će se izjašnjavati kao pripadnici nekog oblika religioznosti, živjeti će u manjim ruralnim mjestima, te će biti u bračnoj zajednici. Ove regionalne podjele bitne su kada se govori o vrednotama i političkim temama u javnom mnijenju. Temama poput homoseksualnosti, primjeni smrtne kazne ili reproduktivnih prava na različiti način pristupaju društveni konzervativci i liberalni demokrati (Inglehart i Norris, 2007).

Teoretičari i zagovornici tržišne ponude smatraju da što više ima religijskih oblika, ima i više religijske konkurencije, a to dovodi do veće posjećenosti crkvenih objekata u SAD-u. "Američke crkve podliježu tržišnim silama, oviseći o svojoj sposobnosti da privuku svećenstvo i narod, kao i financijske resurse koje dotječu od njihovog članstva" (Inglehart i Norris, 2007: 91). Teoretičari poput Starka i Finkea to također uspoređuju s primjerom Europe u kojoj se odvijaju razna ograničenja religijske slobode ili čak maltretiranje pojedinih religijskih skupina poput Jehovinih svjedoka (Inglehart i Norris, 2007). U SAD-u je bitno da određena vjerska zajednica mora pridobiti članove, odnosno vjernike na velikom otvorenom tržištu da bi opstala, te se religijski odabir gleda kao osobna, odnosno privatna odluka (Alibašić, 2007).

Uz religijski pluralizam veže se i pojam civilne odnosno građanske religije koja je na neki način pridonijela porastu pluralizma. Pred kraj 60.-tih godina 20. stoljeća američki sociolog Robert Bellah je taj pojam primijenio na primjeru SAD-a. Bellah je iznio tezu da je religija u SAD-u još uvijek bitna komponenta u američkim društvenim institucijama, od kojih neke imaju i religijske temelje (Markešić, 2014). Prema njemu civilna religija izražava jedan oblik patriotske obaveze i privrženosti koja je nužno potrebna. Knoblauch (2004) u svojoj knjizi objašnjava da civilna religije može doći u obliku službenih govora, formuliranih tekstova, ali i u obliku pojedinih radnji, rituala ili simbola. U to se mogu npr. ubrojiti simbol križa u društvenim i državnim institucijama, spominjanje Boga u predsjedničkoj zakletvi, religiozni filmovi ili emisije koje se emitiraju na nacionalnoj televiziji ili radiju, čestitke za velike blagdane itd. Primjeri američke građanske religije bili bi npr. : njihova valuta koja nosi izraz "In God We Trust", nadalje vrhovni sud koji započinje svoje sjednice uz zaziv "God save this honorable Court", te najočitiji primjer u tekstu američke himne koji glasi "God Bless America" (URL3). Prvi put se pojam civilne religije spominje u djelu *Društveni ugovor* Jean- Jacquesa Rousseausua. "U Rousseauovo kao i u ranijim vremenima, postavljalo se pitanje može li se održati društvo bez religije: naime, religija je za njega imala veliko značenje i to upravo u održavanju društvene kohezije"(Markešić, 2014: 97).

Iako SAD pokazuje visoke stupnjeve religioznosti, u nekim istraživanjima, iz proteklih desetljeća, dolazi do pokazatelja da se smanjio broj protestanata, dok je broj katolika ostao stabilan kakav je bio i prijašnjih godina, najvjerojatnije zbog imigranta hispanijskog podrijetla koji u došli živjeti u Ameriku. U svakom slučaju SAD i dalje ostaje poseban slučaj kada je riječ o sekularnosti visoko razvijenih država. Prema pokazateljima religioznosti, pluralizmu i novoj tržišnoj paradigmi, SAD se zasigurno može promatrati kao jedan devijantan slučaj bogate postindustrijske države u kojoj su njeni građani vrlo religiozni. S obzirom da SAD posjeduje visoki postotak religijske participacije stvara se kvalitetan odnos koji naglašava suradnju između socio-ekonomskog i religioznog postupanja i životnih navika (Inglehart i Norris, 2007).

4.2. Primjer zapadne Europe

Prema Rambaudu (2011) postoje tri modela odnosa između država i crkve u Europskoj Uniji. Prvi je model državne crkve koju imaju npr. Engleska, Škotska i Grčka. "Državna crkva postoji tamo gdje država jednoj vjerskoj zajednici ili instituciji garantira privilegiju i monopolsku poziciju nad javnim vjerskim životom" (Alibašić, 2007:85). Oblik državne crkve najčešće se stvara u protestantskim društvima. Engleska Anglikanska Crkva je oduvijek

održavala svoj položaj u engleskom društvu i kako to navodi Špehar (2015) dokle god postoji državna crkva društvo neće biti sekularizirano, iako postoji šanse da će njena moć slabiti. Upravo na primjeru Velike Britanije se može vidjeti povezanost politike i religije gdje monarh mora biti član odnosno vjernik Anglikanske Crkve. Prema podacima iz 1990. godine samo se 11% stanovništva Engleske izjasnilo vjericama, te se postavlja pitanje je li religija u Engleskoj samo dio tradicije njezinog društva (Špehar, 2015). Drugi model države npr. obuhvaća Francusku i Nizozemsku gdje postoji stroga odvojenost crkve i države. "Primjer čisto sekularne države bila bi Francuska, koja se sa svojim Ustavom određuje kao laička zemlja, u kojoj je crkva potpuno odvojena od države, države se ne miješa u poslove crkve niti ju financira" (Špehar, 2015:82). Na primjeru Francuske Katolička Crkva se ne miješa toliko u političke poslove, već je izgradila ugled društvene institucije koja pruža vrlo dobro obrazovanje. Države koje se također mogu svrstati u ovu grupu su npr. Mađarska i Češka koje pokazuju izrazitu sekularnost, te obilježje u kojem se država ne miješa u poslove crkve. Treći model država u koju spadaju Njemačka, Italija, Belgija, Austrija i Španjolska podrazumijeva odvojenost i suradnju države i crkve. U državama poput Italije i Irske ne postoje trendovi sekularizacije ili religijski pluralizam, ali zato postoji visoki postotak religioznosti i gotovo monopol Katoličke Crkve. "U Italiji se Katolička Crkva posljednjih desetljeća nastoji distancirati od Demokršćanske stranke čije je osnivanje i sama pomagala" (Alibašić, 2007:94) Za razliku od Italije Katolička Crkva u Španjolskoj dobiva financijsku potporu za svoje religijske usluge.

"Pretežno katoličke države doživjele su najveće smanjenje svoje crkvene populacije, sa posebnim naglaskom u Belgiji, Luksemburgu i Španjolskoj, iako su te države startale s najvišom religioznosti" (Inglehart i Norris, 2007: 72). Pad religioznosti očituje se i u egalitarnim postindustrijskim državama sjeverne Europe poput Švedske i Norveške. "Povijesno iskustvo i društvena realnost učinili su da sve današnje europske države preferiraju tradicionalne, uglavnom Katoličke i Protestantske Crkve, dajući im privilegiran status" (Alibašić, 2007:95). "No, tradicionalne crkve, unatoč njihovoj stalnoj prisutnosti, sasvim jasno gube svoje sposobnost discipliniranja religijskog mišljenja velikog dijela stanovništva, osobito među mlađom populacijom" (Davie, 2009:293).

Prema Knoblauchu (2004) otuđenje država zapadne Europe proteklih nekoliko desetljeća povezano je s raznim promjenama koje su se dogodile u vrednotama društvenog života. "Era multikulturalizma i međureligijske tolerancije u kojoj živimo još je jedan izazov koji može utjecati na nestabilnu vezu između države i crkve" (Špehar, 2015:94). Na religijsko stanje u zapadnoj Europi utječe i sve veći priljev izbjeglica iz najviše islamskih zemalja s

Bliskog Istoka. U najvećoj opasnosti se u Europi nalazi Kršćanska Crkva koja je stoljećima, pogotovo u razdoblju srednjeg vijeka, imala svoj monopol i svoju moć, gdje se u današnjem svijetu na nju gleda kao samo jedan od mogućih religijskih izbora (Kuenzlen, 2001). U visoko razvijenim postindustrijskim državama poput Italije i Irske štoviše ne postoji pluralizam religija o čemu govore socijalni teoretičari religijske tržišne paradigme. Prema podacima (Inglehart i Norris, 2007) koji su sakupljeni 70.-tih, 80.-tih i 90.-tih godina 20. stoljeća govori se o religijskoj participaciji i religioznom ponašanju gdje se može uočiti da su u svim primjerima Italija i Irska zastupljenije kao najreligioznije države. Ovdje religijska uvjerenja potječu iz drugačije religijske tradicije koju navedeni američki teoretičari tržišne paradigme nisu uzeli u obzir. " U tim državama izgleda da su važni neki drugi faktori koji potiču religijski angažman kao što su socijalne norme, komunalne mreže, te neformalni grupni pritisci na one koji žive u veoma religioznim zajednicama da prisustvuju vjerskim službama" (Inglehart i Norris, 2007:195). Također i Knoblauch u svojoj knjizi 2004. godine, navodi talijanskog sociologa Roberta Cipriana koji odbacuje tržišnu paradigmu i ističe Italiju kao primjer države s razvijenim društvom i gotovo religijskim monopolom koji posjeduje Katolička Crkva. "Socioreligijska istraživanja u Italiji ukazuju na elemente religijskog vjerovanja i djelovanja koji se ubrajaju u kulturnu tradiciju" (Knoblauch, 2004: 234). Autori navode da se u zapadnoj Europi mogu istaknuti dvije stavke: tradicionalna religiozna praksa i vjerovanja koja variraju od države do države, te da se može uočiti postepeno opadanje religioznosti svih zemalja zapadne Europe (Inglehart i Norris, 2007).

4.3. Primjer postkomunističke Europe

Kada se promatraju istočne europske države ili države koje su nekad bile pod komunističkom vlašću, postavlja se pitanje jesu li te države ostale sekularne ili su kako to navode zagovornici tržišne ponude postale više religiozne padom komunizma. "Nakon 1989. godine strukture i ideologije komunizma su se srušile, oslobađajući prostore za religiju koja nije postojala nekoliko generacija" (Davie, 2007:163). Na primjeru mnogih zemalja istočne Europe, može se uvidjeti utjecaj komunističkog režima i njihove politike izbacivanja religije iz života ljudi. Za vrijeme komunizma država je zagovarala javno suzbijanje religije i poticala njenu kritiku. Komunistička politika promovirale je ateizam, te su npr. crkveni blagdani bili obavezni radni dani kada se moralo ići na posao ili u školu. Prema Gautier (1997) za vrijeme sovjetske vladavine i kontrole, vjernici različitih religija u komunističkim državama bili su obeshrabrivani od javnog prakticiranja odabrane vjere. Upravo zbog toga što komunizam nije

preferirao religiju, iz tog razdoblja nisu sačuvani podaci koji govore o religijskom pripadanju i religijskoj praksi tadašnjeg stanovništva (Inglehart i Norris, 2007). U nekadašnjim komunističkim društvima religija je postojala, ali je bila veoma sputavana. Zbog toga se smatralo da će većina država, potaknute već nametnutim potiskivanjem religije, ostati u procesima daljnje sekularizacije i nakon pada komunizma. Poljska se može uzeti kao primjer države u kojoj je komunistički režim učinio nešto potpuno suprotno. Poljaci su ostali vrlo vezani uz religiju, te je ona postala dio njihovog nacionalnog identiteta (Inglehart i Norris, 2007). Naime, Katolička Crkva bila je vrlo važan faktor u politici protivljenja komunističkom režimu, te je utjecala na oblikovanje svjetonazora današnje Poljske. "Crkva se u Poljskoj prikazivala čuvarom nacionalno-kršćanskih tradicija, zahvaljujući kojima je poljska nacija zadržala svoj identitet u dugim godinama tuđinske dominacije" (Mach, 1997:133). "Kao što prikazuje primjer Poljske i povijesne tradicije igraju određenu ulogu koje određuju odnos crkve prema državi" (Knoblauch:2004;111). U Poljskoj ne postoji pluralizam religijskih vjerovanja i duhovnosti, već Katolička Crkva ima potpuni religijski monopol. Također osjećaju se elementi kršćanskog fundamentalizma koji se mogu ilustrirati na primjeru žustrih podjela koji se odvijaju u Poljskoj vezanih uz odluku o zabrani pobačaja.

U postkomunističkim državama postoje vjernici poput katolika, protestanata, pravoslavaca i muslimana. U katoličke se države ubrajaju Hrvatska, Litva, Mađarska, Poljska, Češka, Slovačka i Slovenija. U pravoslavne se države ubrajaju Armenija, Bjelorusija, Bugarska, Crna Gora, Gruzija, Makedonija, Moldavija, Rumunjska, Rusija, Ukrajina i Srbija. U protestantske se države ubrajaju Estonija, Latvija i područje istočne Njemačke, dok se u muslimanska društva ubrajaju Albanija, Azerbajdžan, te Bosna i Hercegovina (Inglehart i Norris, 2007). Naravno u svim navedenim državama postoje određeni postoci religijskih manjina. Iako se veliki dio stanovništva nakon pada komunizma javno izjasnilo da vjeruje u Boga, religijske prakse pokazuje trendove kao i u visoko sekularnim državama zapadne Europe. "Kada se uspoređuje religioznost na generacijskog usporedbi prema teoretičarima se može prikazati u obliku slova U; pri čemu je vjerojatno da će najstarije generacije i generacije poslije 60.-tih godina 20. stoljeća izražavati vjeru nego one srednje dobi" (Inglehart i Norris, 2007:107). "Raspad Sovjetskog saveza donio je radikalnu promjenu u srednjoj i istočnoj Europi kada se promijenio položaj crkva, pri čemu su novi politički režimi priznali slobodu religije kao osnovno ljudsko pravo" (Inglehart i Norris, 2007:105). U državama postkomunističke Europe stvara se osjećaj tzv. egzistencijalne nesigurnosti koja dolazi s pojavom demokracije, neoliberalnog slobodnog tržišta i raznih političkih afera ili korupcija. Prema teoriji

sekularizacije, koja se povezuje s pojmom egzistencijalne sigurnosti, smatra se da će modernost svakodnevnog života postkomunističkih društva dovesti do dugotrajnog smanjivanja religioznosti (Inglehart i Norris, 2007). Kada se proučava religijski pluralizam u postkomunističkim državama uočava se da je povezan s vrlo niskim pokazateljima religioznosti, što je suprotno onome što zagovara tržišna ponuda. "Veća religijska sloboda u postkomunističkim društvima povezana je s nižim, a ne s višim razinama religioznosti" (Inglehart i Norris, 2007:115). Države s većom hegemonijom određene crkvene zajednice imaju vrlo veliku očuvanu vjeru i religijske prakse. Kada se govori o religijskim pokazateljima i vrednotama uočava se kako visoko razvijene postkomunističke države ne prepisuju u životu veliku važnost religiji, dok za niže razvijene i siromašnije države religija ostaje vitalni i bitni element života. "Postkomunistička društva pokazuju veoma različite stope napretka prema demokratizaciji i ekonomskom razvoju, te su povijesni odnosi između države i crkve također različiti" (Inglehart i Norris, 2007:109).

5. Kritika tržišne paradigme

Sjedinjene Američke Države vidno odskaču od sekularizacijskih trendova kakvi se pojavljuju u većini Europe. S obzirom da je nova tržišna paradigma i nastala na području SAD ona je najbolje primjenjiva na njenom primjeru. "Vodeći primjer koji se navodi kao dokaz da religijski pluralizam proizvodi više razine religijskog vjerovanja i participacije jesu Sjedinjene Američke Države" (Inglehart i Norris, 2007:200). Prema podacima iz literature očituje da oko 70% europskog stanovništva vjeruje u Boga, dok je u SAD-u taj podatak visokih 94%. Razlike između Europe i Sjedinjenih Američkih Država može se sagledati u tome što je europska religijska tradicija privrženija suradnji države i crkve, dok je američka religijska tradicija privrženija odvajanju države i crkve (Alibašić, 2007). Usprkos svim razlikama Europa ukupno pokazuje značajnu razinu otuđenja od crkve, posebice u odnosu prema SAD-u, ali također i u odnosu prema arapskim, afričkim ili južnoameričkim društvima" (Knoblauch, 2004: 111).

Inglehart i Norris (2007) navode da podaci vezani uz postotak ljudi koji redovno idu u crkvu variraju od npr. 65% u Irskoj i 5% u Francuskoj. Prema autorima ta velika razlika može se povezati s različitom povijesti, tradicijom i kulturom, iako kada se promatraju prikupljeni podaci vezani uz sve religijske kategorije može se uočiti da u svim državama, čak i onim najreligioznijim, postoji trend smanjivanja religijske participacije i vjerovanja. Sve se više očituje silazni trend religioznosti u europskim državama. "Teorija religioznog tržišnog pluralizma je uvjerljivo pobijena na primjeru postkomunističkih zemalja" (Inglehart i Norris,

2007: 294). Niti jedna od kategorija tržišnog pluralizma poput npr. religiozne slobode ne može se npr. uspješno povezati s kategorijom npr. religijske participacije (Inglehart i Norris, 2007). S time se može objasniti da zapravo što više ima religijskih oblika duhovnosti i religioznosti doći će suprotnosti onoga što zastupaju teoretičari nove paradigme. Umjesto da bude više ljudi koji se mole i idu u crkvu, biti će ih zapravo sve manje. U postkomunističkoj Europi nema toliko izraženog religijskog pluralizma i sljedbenika novih religioznosti. "Također očigledna je slabost teorije tržišne paradigme i ta što ne može objasniti visoku religioznost nekih katoličkih zemalja u kojima Katolička Crkva ima praktički monopol i zaštitu države poput npr. Poljske" (Inglehart i Norris, 2007: 289). Postindustrijska europska društva mogu se podijeliti u dvije kategorije: države s visokom religioznošću poput npr. Irske ili Italije i na države s niskom religioznošću poput npr. Francuske ili Danske. " Inglehart i Norris zaključuju kako teorija tržišne paradigme ne objašnjava religioznost u postindustrijskim društvima, ali teorija sekularizacije čini to u mnogo većoj mjeri"(2007:295). "Knoblauch (2004:266) također tržišnu paradigmu naziva patetičnom novom paradigmom, gdje se na tržištu religija i pojedinačne religijske organizacije predstavljaju kao tvrtke koje daju razne ponude svojim klijentima".

6. Zaključak

U nekim dijelovima svijete prema novoj socioreligijskoj teoriji obnovila se rasprava o sekularizaciji. To se može uvidjeti pojavom novih religijskih pokreta 70.-tih godina 20. stoljeća, potom nove individualizirane ili postmoderne religioznosti karakterističnih za SAD-e i zapadnu Europu, zatim jačanjem različitih oblika fundamentalizma, osobito islamskog, ali i kršćanskog, te istovremenom vitalnošću tradicionalnih crkava. U ovom radu su predstavljene pretpostavke te rasprave. Tako s jedne strane postoje nastavljači klasičnih sociologa koji zastupaju tezu o sekularizaciji, dok s druge strane postoji sve snažnija struja koja osobito uvažava revitalizacijske tendencije različitih oblika religije i duhovnosti. Ta struja zastupa tezu o ništavnosti sekularizacije, odnosno da ona nikada nije bila stvarna tendencija, pa ni modernog društva, odnosno da se religija tijekom stoljeća transformirala, ali ne i nestala. U modernom društvu svakako se smanjila razina njezine transcendencije. Međutim činjenica jest da religija i dalje ima svoj društveni značaj, osobito u nekim zemljama, a neosporno je da njen značaj u životu mnogih pojedinaca i dalje itekako istaknut. S druge strane, ipak se teško složiti da je sekularizacija običan mit. U ovom radu ističe se da je sekularizacija odista bila na djelu i da je doista bila pratilac modernizacije, diferencijacije i industrijalizacije tijekom 19. i 20. stoljeća, te da je znanstveni pogled na svijet ipak u velikoj mjeri istisnuo onaj religijski. O tome najbolje govori činjenica da je znanstveni pogled na svijet, osobito onaj o stvaranju Zemlje i čovjeka

stekao svoju legitimnost u obrazovnom sustavu i potisnuo religijski. U kontekstu obnovljene rasprave o sekularizaciji osobito se može osvrnuti na novu paradigmu, ali i na njenu kritiku. Tržišna paradigma religije može se usporediti s ekonomskim tržištem. U smislu što je veća ponuda to će biti i više vjernika, slično kako tržišna konkurencija polazi od toga što je ponuda robe veća to će biti i više kupaca. U ovom radu se analizom zapadnoeuropskih, ali i zemalja istočne Europe pokazalo da tržišna paradigma ne funkcionira. Knoblauch (2004) ističe da koliko god dobro izgledao model tržišne paradigme, slobodnog religijskog tržišta i religijskog pluralizma u SAD-u, u Europi je to stanje prilično drugačije. U SAD-u su, kao što je već navedeno, država i crkva striktno odvojene, dok u Europi još uvijek postoji isprepletenost religija i državnih institucija. Primjer Irske ili Italije ukazuje na činjenicu da ondje postoji vrlo visoka religioznost unatoč izostanku pluralizma religija, sekti i denominacija. Štoviše, gotovo se može reći da u ovim zemljama prevladava monopol Katoličke Crkve. Isto tako zbog specifičnih povijesnih okolnosti i u Poljskoj postoji vitalnost Katoličke Crkve i religije, te vrlo visoki postotak religioznih što također proturječi postavkama predstavnika paradigme ponude. Također je ukazano na visok stupanj sekularnosti nekih zemalja zapadne Europe i postkomunističkih država koje pokazuju tendenciju da je religioznost u opadanju i da će i dalje biti tako. Zaključno možemo reći da je sekularizacija jest na djelu, ali nikako kao univerzalna činjenica koja će se neminovno događati ukoliko se ispune određeni uvjeti. Drugim riječima sekularizaciju, kao ni revitalizaciju religije, ne treba uzimati kao strogo determiniranu činjenicu. Prema istaknutim primjerima Sjedinjenih Američkih Država i Europe, ukazuje se da religijska istraživanja trebaju biti provedena s obzirom na povijesne, društveno-ekonomske i kulturne kontekste pojedine države i tradicije.

7. Literatura

Alibašić, Ahmet (2007). "Modeli uređenja odnosa između države i vjerskih zajednica u Evropi i SAD -u i njihove konsekvence", u Ahmet Alibašić (ur.). *Religija i sekularna država*. Sarajevo, Fondacija Konrad Adenauer, str.83.-105.

Davie, Gracie (2007). *The sociology of religion*. London: SAGE Publications Ltd.

Davie, Gracie (2009). "Religion in Europe in the 21st Century: The Factors to Take into Account", *European Journal of Sociology*, 47(2),str. 271-296.

Einstein, Mara (2008). *Brands of faith: Marketing religion in a commercial age*. New York: Routledge.

Gautier Mary (1997). "Church Attendance and Religious Belief in Postcommunist Societies", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(2),289-296.

Hamilton, Malcom (2003). *Sociologija religije: Teorijski i usporedni pristup*. Beograd: Clio

Inglehart, Ronald i Norris Pippa(2007). *Sveto i svjetovno: Religija i politika u svijetu*. Zagreb: Politička kultura.

Knobauch Hubert (2004). *Sociologija religije*. Zagreb: Demetra.

Kuenzlen, Gottfried (2001). "Stanje i sudbina religija u pluralističkoj Europi." *Vrhbosnensia*, vol. 5, br. 2, 2001, str. 227-235.

Mach, Zdizislaw (1997). "Religija i identitet u Srednjoj i Istočnoj Europi", *Politička misao*, 34(4),129-143.

Markešić, Ivan (2014)."Civilna religija. Od J.-J. Rousseaua do N. Luhmanna i H. Künga", *Filozofska istraživanja*, 34 (1-2), 97-109.

Opfinger, Matthias (2011). "Religious Market Theory vs. Secularization: The Role of Religious Diversity Revisited", *Diskussionsbeitrag*, No. 475, Leibniz Universität Hannover, Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät, Hannover

Stark, Rodney i McCann James (1993). "Market Forces and Catholic Commitment: Exploring the New Paradigm", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32(2): 111-124.

Špehar Hrvoje (2015). *Europski sekularni identitet*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, Sveučilišta u Zagrebu.

URL1: The Secularization Paradigm

https://www.blackwellpublishing.com/content/bpl_images/content_store/sample_chapter/0631232745/001.pdf (pristupljeno 20.4.2023.)

URL2: Rethinking the Study of Religious Markets

https://www3.nd.edu/~dhungerm/Hungerman_Chapter.pdf (pristupljeno 20.4.2023.)

URL3: Religious Pluralism in the United States

https://www.bc.edu/content/dam/files/centers/boisi/pdf/bc_papers/BCP-Pluralism.pdf (pristupljeno 10.5.2023.)